

РЕФЛЕКСИВНИЙ ІНТЕНЦІОНАЛ ДИСКУРСУ: ДО ЛІДЕРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ПСИХОЛОГІЇ В МІЖГАЛУЗЕВОМУ ЗНАННІ

Михайло Іванович Найдъонов

Провідний науковий співробітник

Анотація. Обґрунтовано введення поняття рефлексивний інтенціонал дискурсу в психологію на основі синтезу здобутків філософії, лінгвістики, семіотики, психології мислення і психології рефлексії. Дано його тлумачення як фундаментальної властивості дискурсу, що полягає в потенції створення різних смислів мовного елемента (знаку чи означення), похідних від різних суб'єктних світів та їх здатності виступати один для одного мета-рівнями. Проводиться думка про різні масштаби смислоутворення в дискурсивних практиках, можливість на основі процесуальності дискурсу створення спеціальних рефлексивних процедур, спрямованих на розширення відбиття події різними суб'єктами, забезпечення наближення використовуваних у взаємодії понять до наукового стандарту.

Робиться висновок про необхідність усвідомлення та упровадження лідерської позиції психології, здатної зробити вагомий внесок в міжгалузеві дослідження дискурсу.

Ключові слова: дискурс, інтенціонал, рефлексія, психологія мислення, поняття, мета-рівень, рефлексивна процедура.

Аннотация. Обосновано введение понятия рефлексивный интенционал дискурса в психологию на основе синтеза достижений философии, лингвистики, семиотики, психологии мышления и психологии рефлексии. Дано его толкование как фундаментального свойства дискурса, которое заключается в потенции создания разных смыслов речевого элемента (знака или означения), производных от разных субъектных миров и их способности выступать друг для друга мета-уровнями. Проводится мысль о разных масштабах смыслообразования в дискурсивных практиках, возможности создания на основе процессуальности дискурса специальных рефлексивных процедур, направленных на расширение отражения события разными субъектами, обеспечения приближения используемых во взаимодействии понятий к научному стандарту.

Делается вывод о необходимости осознания и внедрения лидерской позиции психологии, способной сделать весомый вклад в межотраслевое исследование дискурса.

Ключевые слова: дискурс, интенционал, рефлексия, психология мышления, понятие, мета-уровень, рефлексивная процедура.

Summary. Introduction of the concept of reflective intentional of a discourse to psychology on the basis of synthesis of achievements in philosophy, linguistics, semiotics and experience of thinking psychology and reflection psychology is proved. Its interpretation as of discourse fundamental property is given. It consists

in a potentiality of creation of different senses of a speech element (a sign or marker), derivative of the different subject worlds and their ability to be for each other as meta-levels. The thought about different scales of senses making in discursive practices, possibility of creation on a basis of a discourse as a process special reflective procedures directed on expansion of reflection of event by different subjects, ensuring approach of the concepts used in interaction to the scientific standard is spent.

Conclusion about necessity to realise and introduce leader position of psychology, which capable to make the powerful contribution to inter-branch research of a discourse is make.

Keywords: a discourse, intentional, reflection, thinking psychology, concept, meta-level, reflective procedure.

Поняття рефлексії в традиційному (широкому) значенні "відбиття" співіснує з іншими, новітніми значеннями, які розташовуються в широкому діапазоні. Початком надбудови над відбиттям у традиційному його значенні стала філософська трактовка рефлексії як поширення відбиваючої здатності в тому числі на саму себе (коли йдеться про самосвідомість). На іншому полюсі діапазону знаходимо рефлексію (з наголосом на передостанньому складі) у майже магічному значенні.

У попередніх роботах ми наголошували на тому, що до звичайного розуміння рефлексії додається особлива властивість, яка виокремлює і процес, і результат відбиття. Так, наприклад, процесу притаманна одночасна підготовча процедура, яка його збагачує, концентрує тощо. Тобто, ця особливість (процедура) наділяє відбиття новими можливостями у спосіб задіяння векторів "зусилля" і "проникнення" та через зміни чутливості. Таке – збагачене – відбиття не тільки містить нові якісні можливості, а й наділяє новими можливостями суб'єкта його здійснення. З появою психологічних досліджень, які включають рефлексію як свій предмет, співіснування різних термінологічних значень не тільки не позначило згортання широкого значення, а й надало йому додаткові обґрунтування завдяки розвитку знання про рефлексивний механізм [23].

Щоб чіткіше представити проблему, наведемо один із найяскравіших наукових епізодів з поточної історії психології, що виявляє необхідність уведення поняття рефлексивного інтенціоналу.

Досліджуючи рефлексивний механізм на модельному рівні (мислення як розв'язання задач), І. М. Семенов порівняв обсяг протоколів розв'язання творчих задач вголос у самостійно проведених ним експериментах з протоколами розв'язання тих же задач, що розглядалися свого часу К. Дункером, і дійшов висновку, що менший обсяг протоколів К. Дункера є наслідком зумовленого прагматичними міркуваннями виключення з них непотрібної з огляду на існуючу пояснювальну схему мовної продукції. Розгляд саме цих виключень завдяки методу змістово-сислового аналізу (ЗСА) дав змогу виявити смислове як частину рефлексивного механізму, в якому складовою частиною "збагаченого" відбиття є смисли різного рівня обробки. Тобто, з одного боку, відбиття (у загальноживаному сенсі) є підпорядкованим збагаченому [23], з іншого – межує із широким загальнофілософським.

Визначаючи місце психології рефлексії, А. В. Карпов зауважує: "Пора чітко усвідомити, що рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка може виступати (і реально виступає) і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться ні до одного з них" [14]. Л. А. Найдьонова такий – розмитий – стан поняття не пов'язує саме з його розвитком, навпаки, наголошує на необхідності орієнтування у мінливому характері багатьох наукових понять як ознаки часу [19].

Отже, широке розуміння рефлексії як стихійного, незбагаченого відбиття приречене співіснувати з новітнім, специфічним. Залучені до обсягу відбиття феномени власної свідомості, власні переживання і самоопанування виявилися не похибкою у визначенні змінних, а частиною механізму перетворення предмету, особливою властивістю якого є одночасна обробка свідомістю широкої палітри реальності, в тому числі і внутрішньої. Ще однією складовою цього "додатку" до відбиття є ресурсна (або

міжсуб'єктна) складова, яка становить третю (крім змістової і смислової) частину рефлексивного механізму [18, 41-42, 108-109, 141-159, 191, 281-286].

Приналежність рефлексивності і до станів, і до процесів, і до свідомості, і до самосвідомості, з нашої точки зору, є не характеристикою розвитку, а частиною зрізу цілісного явища. Координатами зрізу мають виступати координати події [18, 45-104], яка виокремлює суб'єкта з перебігу буденності. При наявності "дodatку" відбиття – пам'яті про перехід від дефіциту "бачення" та про історію зусиль із творення нового бачення (через власні самозаглиблювання або самозрікання, кооперацію чи конкуренцію аж до відчуття самооновлення) – можна встановлювати, як саме відбувався синтез через когнітивну, емоційну сферу тощо. Отже, наявність саме наміру, очікування, зусилля (тобто, орієнтація та реалізація) по розширенню відбиття та саме здійснення розширення виступають ознакою для розрізнення розуміння рефлексії як стихійного та спеціалізованого явища. Тоді, аналогічно, при наявності "дodatку" відбиття буде дійсним "паралельне спостереження...", "свідчення". Тобто, факт розширеного відбиття має бути зафіксованим "зараз і тепер" або в пам'яті (згадуванні) завдяки самоспостереженню, або іншим свідком завдяки паралельному спостереженню. Відповідно рефлексивний механізм (тобто, механізм відбиття) має нормативно ймовірні стадії (етапи) перетворення уявлень різного рівня співвіднесеності, розподілені між явними чи віртуальними партнерами.

У такому механізмі, якщо розглядати його, застосовуючи традиційні підходи, спрямованість свідомості стає достатньо невловимою. Аби акцентувати, що не йдеться про "замкнену самообізнану субстанцію" [13], розглянемо властивості інтенціональності рефлексії на ґрунті емпірії, яка виступає дороговказом до механізму. Сама ж емпірія (дискурс) нас цікавить і як "тіло" рефлексії, і як джерело для рефлексії.

Інтенціональність як оди з найважливіших атрибутів відбиття, який завжди має початкову віднесеність до предметності у феноменалізмі, має

численні продовження [24] в психології рефлексії. Внесок попередників в розробку поняття інтенціональності асимільовано та розвинуто психологією рефлексії в різних напрямках, зокрема, в понятті стереотипу, що співвідноситься з інтенціональністю як "властивістю мови і свідомості розуміти предмети згідно з власною природою" [24]), у понятті реконструкції основ (контексту для розкриття мовчазних "форм" причетності актора" [12]), у рефлексивній функції "феноменологізації" (описи психічних переживань, які є фундаментальною властивістю феноменологічної свідомості), у спеціалізованій функції змістового компонента мислення – "інтенції", яка несе в собі характеристики інсайту і позитивний ефект якої полягає в усвідомленні напрямків перетворення умов та даних задачі [18, 63].

Отже, метою статті є введення в психологію поняття рефлексивного інтенціоналу дискурсу, що ґрунтується на аналізі міжгалузевого та психологічного контексту його розвитку.

Міжгалузевий аспект розгляду інтенціональності в його історичному розрізі об'єднує напрацювання в галузі логіки, філософії феноменологізму, семіотики, літературознавства. Екскурс у ці науки дасть змогу виділити суто психологічні складові інтенціональності, які недостатньо схоплюються концептуальними апаратами інших наук.

Інтенціональність (лат. *intentio* – намір, прагнення) – одне з основоположних понять філософії феноменологізму, започаткованої Е. Гуссерлем, позначає властивість свідомості і мови, яка ґрунтується на тому, що свідомість є завжди усвідомленням чогось, вона спрямована на предмети, що знаходяться поза свідомістю, але розуміє їх згідно з власною природою і притаманними їй правилами функціонування [24]. Інтенціонал (від лат. *intentio* – інтенсивність, напруга, зусилля) – поняття логіки, що активно використовувалось у середньовічних трактатах для позначення смислової спрямованості духовного пізнання [24]. Гуссерль, запозичивши поняття інтенціональності у Ф. Brentano (яким воно використовувалося для

опису психічних переживань), оголосив його фундаментальною властивістю феноменологічної свідомості [24].

Традиційно поняття інтенціонал позначало зміст слова-поняття через сукупність мислимих ознак відповідного йому предмета. Як поняття сучасної семіотики воно спирається на роботи німецького математика і логіка другої половини XIX століття Готтлоба Фреге та його учня австрійського логіка і філософа Рудольфа Карнапа. Вивчаючи структуру знака, Г.Фреге представив її у вигляді семіотичного трикутника, вершинами якого є денотат (предмет, визначена річ), значення (ім'я) і смисл. Значення – це певний референт предмету чи класу предметів у мовній формі, це позначення певного обсягу предметів чи ознак (екстенціонал). Екстенціональність – об'ємність, зведення змісту поняття, твердження до їх логічного об'єму. Смисл за Г.Фреге – це когнітивна значущість знака. Смисл не є екстенціональним, він по суті є інтенціоналом. Розводити ці два аспекти (смисл та значення) Г.Фреге пропонує за принципом взаємозамінності, який чітко визначає критерій: якщо при заміні двох виразів з одними і тими ж екстенціоналами (обсягами понять) речення залишається істиною, то, значить, маємо справу з екстенціональним контекстом, якщо при такій заміні речення стає помилковим, значить контекст не екстенціональний. Інтенціонал – це функція, яка визначає специфіку форми застосування певного поняття в різних ситуаціях, показує, як окреме слово (знак) захоплює власного референта [1]. Інтенціонал зумовлює, визначає наперед область того, що може бути назване даним ім'ям (означене певним знаком). Г.Фреге встановив, що у будь-якого поняття є смисл, який вбачає певного референта і залежить при цьому від стану світу. Інтенціонал не є функцією від "об'єктивних" (тобто одних і тих самих) світів до їх екстенціоналів. Скоріше, інтенціонали розглядаються як функції від "*центрованих*" світів (centered world) – помічених "центром", який складається із індивідуума і часу, представлених в цьому світі [5]. Об'єктивний опис світу не є епістеміологічно

повним, і щоб зробити його таким, опис потребує *локальної інформації* типу маркера.

Наголосимо на моментах, важливих з психологічної точки зору: припущення про існування різних світів і зворотній напрям встановлення смислу – не від об'єктивно існуючого предмету, а від суб'єктивного (центрованого суб'єктом) світу, який задає можливість надання смислу певному знаку мови. При цьому ми пам'ятаємо, що не йдеться про "замкнуту самообізнану субстанцію" [13], а осмисленості об'єктивно існуючий предмет набуває саме у взаємодії суб'єктів.

Д. Чалмерс розглядав значення мовного виразу як функцію від можливостей до екстенціоналів, причому ця функція здійснює зв'язок епістемічної можливості з екстенціалом як "сценарій про можливі світи" [1]. Розділяючи інтенціонал на первинний (який природно складається в мові) та вторинний (побудова поняття вченими), Д. Чалмерс закладає основу розуміння самих понять як начал, єдиних і для наукового дискурсу, і для самозароджуваного в людській взаємодії смислу певного мовного знаку. Наголосимо на цій думці, важливій з точки зору психології формування понять, про що йтиметься нижче.

Виразними апологетами поняття інтенціональності стали М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті. Останній розширює гуссерлівське поняття інтенціональності, розглядаючи її не тільки як властивість актів свідомості, а й як фундаментальне відношення людини до світу [24]. Важливість цієї тези засвідчує сама належність вищеназваних авторів до різних галузей знання – и літератури, філософії, гештальтпсихології.

В теорії літератури категорію інтенціональності запровадив Р. Інгарден, який трактував літературний твір як інтенціональний предмет. Інтенціональність літератури є основою дослідження створеного письменником світу як самостійного і своєрідного утворення, якому притаманні ознаки літературної фікції і який своєю будовою і прикметами відрізняється від реального світу [15].

М. Бахтін надавав поняттю інтенціональності вужчого значення, окреслюючи орієнтацію слова на позамовні предмети або на інше слово, що сприймається як об'єкт [15]. Такий підхід можна кваліфікувати як передумову виділення в майбутньому мета-рівнів.

Російські семіотики І. Г. Аніщенко, В. Н. Вагін уводять до семантичної логіки метарівень, який дає змогу не лише реалізувати активність відповідних мовних процедур, але й забезпечити міркування про знаки, відповіді на питання про те, як влаштована знакова система. Метарівень забезпечує реалізацію рефлексії чи здатності до самоспостереження і самоаналізу. "Можливість рефлексивних міркувань суттєво наближає знакові системи до тих, котрими користується у своїй повсякденній практиці людина" [4]. Таким чином, в межах семіотики сформувалось уявлення про метарівень, який пов'язаний із рефлексивними діями зі смислами в мовній комунікації (хоча поняття рефлексивного інтенціоналу як таке ще не вводиться цими авторами).

В аналітичній філософії поняття інтенціональності отримало поширення завдяки роботам американського філософа Д. Сьорля, який прагне об'єднати лінгвістичне поняття інтенціоналу з феноменологічним. Д. Сьорль через поняття "непрямого мовного акту" показав, що значення не може бути зведене лише до лінгвістичних складових, а є результатом взаємодії мови та інтенціональних ментальних актів [13].

Психологи через поняття інтенціональності намагаються розрізнити особливості внутрішніх психічних або когнітивних станів, при яких вони або зосереджені на зовнішніх об'єктах, подіях і станах справ в реальному світі, або характеризуються недиференційованими чи ненаправленими афектами (депресія чи тривога) [11].

Загалом інтенціональність розглядається як підсистема, структура, в якій ми осмислюємо свій минулий досвід і, відповідно, уявляємо собі майбутнє. Поза цією структурою неможливий а ні сам вибір, а ні його

подальша реалізація. Вчинок передбачає інтенціональність, так само як і інтенціональність передбачає вчинок. [10].

Підсумовуючи міжгалузеві здобутки розвитку поняття інтенціональності, бачимо, з одного боку, виразну тенденцію предметної спрямованості відбиття з набуттям останньою статусу фундаментальної властивості. З іншого боку, це не тільки предметна спрямованість, а й "читання" присутніх у предметі центрованих світів, які інформують про можливості. При цьому ці центровані світи можуть один для одного виступати мета-рівнями. На жаль, згадані вище асиміляції психологією поняття інтенціональності у своїй реалізації явно залишають поза вжитком цю палітру міжгалузевих здобутків.

Так, структурний підхід передбачає, що структура є об'єктивно існуючим утворенням, представленим елементами та їх взаємозв'язками один з одним і з цілим. Описати процес відбиття складних явищ, таким чином, навряд чи вдасться. Попри те, що семіотика є комплексною мета-наукою, яка розглядає інформаційні та соціальні процеси, комунікацію (в тому числі мовну), функціонування та розвиток культури, її здобутки в психології не представлені в достатній мірі не через різницю їх наукових предметів.

Проблемою, на наш погляд, є традиція розуміння процесів мислення, смислоутворення на рівні висловлювань (суджень, синтагм), яка знаходить своє продовження до сьогодні і в міжгалузевому просторі, і в самій психології. Цій традиції протистоїть інша – пошуку одиниці мислення або смислу в більш дрібному масштабі (слово, поняття та його мікроструктура). Внесок Л. С. Виготського у психологію мислення пов'язаний саме з обґрунтуванням поняття як одиниці мислення. Психологією рефлексії введена ще більш дрібна одиниця дискурсивного мислення – "функція". Ґрунтуючись саме на положеннях психології рефлексії, ми вибудовуємо перспективу введення поняття рефлексивного інтенціоналу.

Для своїх розвідок психологія рефлексії обрала особливу емпірію – висловлену і не висловлену в проблемній ситуації думку. Методи ЗСА та

КФПЗСА (контекстуального функціонально-параметричного змістово-сміслового аналізу) [18, 118, 121] здатні обробляти і експліковане (висловлене однозначно в мові), і не експліковане (те, що тільки на думці), тому що складовою частиною методів є алгоритми реконструкції думки, відновлення її основ.

Уведений нами принцип відновлених основ реконструкції [18] дає змогу розглядати перебіг реалізацій слово-думки в проблемній ситуації як новий рівень предметності, де ментальні акти її учасників у взаємодії зі словом можуть розглядатися і як предмет (у тому числі й новітній), і як зона особистої або групової саморегуляції, що відбувається, здійснюючись "тут і зараз".

Побудувавши модель спільних репрезентацій [18] індивідуального і групового суб'єктів, ми створили передумови введення поняття рефлексивного інтенціоналу як функції визначення і співвіднесення центрованих світів суб'єктів. Рефлексивний інтенціонал дискурсу – це потенційна можливість поєднати центровані світи в інтерсуб'єктивному просторі, це смисл іншого суб'єкта (індивідуального чи групового), який припускається (включається) в семіотичній системі певного знаку. В моделі спільних репрезентацій передбачено не лише локалізацію інформації певними маркерами-концентраторами, але й побудову векторів співвіднесення (другий рівень) та просторів-підмножин (третій рівень) спільної репрезентації.

Поняття інтенціональності відіграє суттєву роль у такому виявленому нами феномені складнокоординованості як різнопредметність [18]. Різнопредметність зумовлена саме наявністю різних світів суб'єктів; це стан, коли інтенціонали певних знаків не суміщуються в здійснюваному цими суб'єктами дискурсі. Тобто, різнопредметність не тільки є похідною диференціації знання, не тільки складає аспект випередження одними прошарками (лідери, які творять нові акценти смислів, але ще не достатню впроваджують їх за власні межі) інших, але й є результатом "закривання

свідомості" одних прошарків іншими. Навіть при використанні одних і тих самих знаків з певними обсягами значення смисли залишаються не співвіднесеними. Предметна неспіввіднесеність, незбіг захоплюваних знаками референтів визначає різнопредметність як складність координації. (Існують також ціннісні, статусно-рольові, владно-підвладні неспіввіднесеності, які визначають інші феномени складно координованості).

##7 Падають з неба, перемістити кудись, чи розгорнути в блок

Рефлексивні структури дискурсу дають змогу операціоналізувати мовні форми здійснення рефлексивних процесів (про це йтиметься нижче). Функціональний підхід відкриває можливість за певними висловлюваннями реконструювати функцію, яку воно виконує в цілісному процесі взаємодії дискурсів при розв'язанні учасниками певного спільного завдання.

Описане вище мішане співіснування різних предметів (тобто, різнопредметність) відбиття приводить до думки, що мовлення як поняття має вузькі місця для пояснень різнопредметності. Попри викладення поняття різнопредметності в жанрі знятої проблеми, коли завдяки методу висловлені різними учасниками різні предмети можуть бути кваліфіковані як такі (різні), різнопредметність є однією з причин, чому психологія рефлексії за об'єкт моделювання рефлексивного процесу обрала не "думання" вголос, а дискурсивне мислення.

При цьому традиційне розуміння дискурсивного мислення (від лат. *discursus* – міркування) як логічного мислення в поняттях, що відбувається послідовно, крок за кроком (на відміну від інтуїтивного пізнання, безпосереднього схоплення), для психології рефлексії є завузьким. У ній до дискурсивного мислення включаються і "алогічні" [18, 120], інтуїтивні складові через знаходження для непонятійних проявів концептуального місця у механізмі переосмислення. Отже, розглянемо докладніше переваги поняття дискурсу.

Відмінність дискурсивного мислення від мовленевого оформлювалася як у межах самої психології, так і в міждисциплінарному просторі.

У межах психології найбільш вагомий внесок у розвиток поняття дискурсу зроблено Л. В. Виготським [6] попри імпліцитність його використання вченим. Розпочавши обґрунтування генетичної відмінності мислення та мовлення, він, з одного боку, дає відповіді щодо природи понять та розкриває значення соціального чинника, яким просякнуте мовлення в їх (понять) розвитку, з іншого – започатковує відносну автономію в інтелектуальності інших психічних процесів, яку пізніше було доведено В. В. Давидовим [7]. Потужне проникнення психології у мовлення відбувається і через розгляд генетичного аспекту, і через диференціацію граматики (виділення психологічних іменників, присудків).

Попри наявність у психології теоретичних підходів, які могли б задовольнити і саму психологію, і інші дисципліни у їх запиті на враховування означеного психологізму мови, у жодному з них не тільки не здолано міждисциплінарного бар'єра, а й не визначено інтегруючої тенденції. Тому запит лінгвістики щодо психологізму мови для розвитку свого понятійного апарату відбувся поза лідерством психології.

У лінгвістиці перехід від поняття мови до поняття дискурсу як надбудови із вмістом психології та соціології починає відбуватися разом з новаціями, які позначили пом'якшення суперечності розуміння мови та мовлення.

Перехід від поняття мови до поняття дискурсу пов'язаний з прагненням увести в класичне зіставлення мови і мовлення, що належить Ф. де Соссюру, деякий третій член – щось парадоксальним чином і "більш мовленеве" [2].

Сьогодні можна знайти таке визначення: "Ді́скурс (фр. discours або англ. discourse) – соціально обумовлена організація системи мовлення, а також певні визначені принципи, відповідно до яких реальність класифікується і репрезентується (представляється) в ті або інші періоди часу" [9].

Розвиваючись, розуміння дискурсу рухається від більш однозначного – дискурс "як зв'язана та злагоджена послідовність речень або мовних актів" до

його розуміння як складного комунікативного явища, що включає, окрім тексту, ще і позалінгвістичні чинники (знання про світ, думки, настановлення, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту.

Тобто, в готовому дискурсивному продукті тенденції локалізації смислу, який первинно своїм "осередком" мав речення, судження, тендує до змін, причому в різних напрямках: в одному випадку – до цілісного тексту, в іншому – до завершеності. З позицій актуального породження дискурс ототожнюється з мовленевою діяльністю осіб та груп, зануреною у соціально культурний контекст.

Так Г. А. Орлов розглядає дискурс як категорію природного мовлення, що матеріалізується у вигляді завершеного в смисловому і структурному відношенні усного або письмового мовного твору, обсяг якого є потенційно варіативним: від синтагматичого ланцюга поперек окремого вислову (речення) до цілісного у змістовому відношенні твору (розповіді, бесіди, опису, інструкції, лекції і т. п.). Дискурс характеризується завершеністю, цілісністю, зв'язністю і ін. (тобто, має всі властивості тексту). Поняттям "дискурс" одночасно позначається і процес (дії соціокультурних, позалінгвістичних і комунікативно-ситуативних чинників), і результат (фіксований текст).

Такі характеристики дискурсу, як природність, завершеність, процесуальність, є важливими для спрямування психологічних досліджень на розкриття психологічних механізмів. Але не можна не помітити, що перераховані характеристики в лінгвістиці і психології є відмінними за рівнем спонтанності, варіативності. Суттєвим є те, що психологія мусить розрізняти текст як матеріалізацію думки, почуття, похідну від первинного задуму – написати, та текст як відбиток усної мови, перенесеної потім на папір, файл в силу різниці в мотивації усного та письмового мовлення [6], наслідком якої є і різниця когнітивних процесів.

За Т. А. ван Дейком істотними когнітивними чинниками є складові соціокультурної взаємодії, – інтереси, цілі стилі [8]

Потреба присутності у мовленні спонтанності автора, позанормативної значимості соціуму при відсутності лідерського впливу психології визначили достатньо безмежний обсяг поняття дискурс. Вплив цього третього члена без достатньої взаємодії з психологією і породив різноманіття розуміння дискурсу. Як варіант узагальнення було запропоновано три макропоняття (класи) дискурсу [2].

До першого класу відносяться ті розуміння, де мовлення вбудоване в комунікативну ситуацію з явним соціальним змістом у порівнянні з мовною діяльністю індивіда; за афористичним виразом Н. Д. Арутюнової, "дискурс – це мова, занурена в життя".

Другий клас – стилю (в тому найбільш широкому значенні, яке мають на увазі, кажучи "стиль – це людина") і індивідуальної мови (що позначається виразами "стиль Достоевського", "мова Пушкіна"). При цьому важливим є описування способу мовлення та утримання належності цього способу (ЯКИЙ або ЧИЙ дискурс), про що зокрема наголошує і Т. А. ван Дейк [8].

З погляду третього підходу до вживання поняття дискурс його можна назвати "дискурсом раціональності", саме ж слово "дискурс" тут явно посиляє до основоположного тексту наукового раціоналізму – міркуванню про метод Р.Декарта (дискурс-метода) [2].

Поширюючи розуміння обсягу дискурсу від речення до цілісного тексту, лінгвістика [16] торує шлях до поняття ментальної одиниці інформації, тобто одиниці, потенційно меншої, ніж слово, застосовуючи психологічний погляд (але без заглиблення в саму психологію) на мову та мовлення. Але потенція реалізується непослідовно. Уводячи проміжний елемент "оперативних програм", які обмежують можливості реалізації потенцій слова, автори не виходять за рамки пошуків психомеханізмів переходу від слова до дискурсу на декларативному рівні. При цьому визначення предметом мовлення виразу – тобто, обдуманого, а предметом

мови – уявлення, тобто мислимого (і процесуального, і результативного), – є важливим для міждисциплінарного синтезу.

Серед позитивних підсумків прориву "дискурсу" в міждисциплінарний простір є, безперечно, подолання проблеми безсуб'єктності мови, вивчення природних чинників мовлення, встановлення зв'язку між психофізичними чинниками та завершеністю тексту [20], розвідки взаємодії, як аспекту нетотожності знаку та життя. Серед негативних – втрачання цієї ж суб'єктності через засилля дискурсивних практик, які є відносно автономними від дискурсивних теорій. Тому зупинимось ще раз на питанні: Чому здобутки "Мислення і мовлення" [6] не стали основою лідерства психології в міждисциплінарній галузі.

Розглядаючи мовлення як генетичний та онтогенетичний опосередковувач мислення, Л. С. Виготський розрізняє якісно відмінні поняття-кучі, поняття-комплекси та наукові поняття [6]. Важливий аспект психологізму мовлення дитини проявляється в неоднорідності функціонування понять і може виступити сигналом про необхідність усвідомлення тренду "мова, занурена в життя".

Вихід за межі розгляду проблеми розвитку та чисельні соціально-психологічні дослідження понятійної структури громадської думки засвідчують, що різні типи понять продовжують існувати як у окремого дорослого, так і в інформаційному просторі. Навіть носії найбільш рафінованого понятійного мислення лише частково відтворюють процес мислення суто в наукових поняттях і лише у вузьких професійних завданнях. Попри це В. В. Давидов [7] зазначає, що наявність середовища, яке нормує мислення в наукових поняттях, становить передумову ймовірного розвитку теоретичного мислення. Виготський також наголошував на соціальному чиннику опановування підлітком наукових понять, але ніщо не вказує на такі вимоги стосовно персон та груп, які б унеможливили існування інших типів понять для дорослих. Отже, готовність підлітка мислити науковими поняттями не перетворює сама себе в мислення науковими поняттями, тому

що важливе завдання кожного носія теоретичного мислення – історичне співвіднесення понять у межах певних традицій і напрямів як вершини користування науковими поняттями, може здійснювати тільки суб'єкт, який поділяє цю місію.

Існує достатньо причин, які послабляють родову характеристику людини мислити в наукових поняттях у окремих представників. Головна з них – значення виразу несе в собі сценарій про можливі світи [1]. Цей самозароджуваний аспект інтенціоналу дискурсу було відтворено в експерименті при застосуванні методики подвійної стимуляції, причому відбулося це значно раніше, ніж було запропоновано поняття дискурсу, і саме тому, що було обґрунтовано, що відкриття значення відбувається не на рівні суджень, а на рівні понять. Друга причина – у мисленні науковими поняттями у широкого загалу немає нагальної потреби, тому що існує спеціальна інституція – наука, яка саме в ньому й спеціалізується будучи спрямованою у невідоме, на відкриття об'єктивного характеру. Суб'єктивні причини лежать у витратності цього процесу, який потребує постійного свідомого забезпечення співвіднесеності понять. Тому і представники наукового мислення в побутовому, в міждисциплінарному середовищі не завжди проявляють себе як носії теоретичного мислення. Перехрещення страт, дисциплін суттєво утруднює носію одного з наукових підходів завдання історичного співвіднесення понять у межах певних традицій, напрямів як вершини користування науковими поняттями в певному науковому стандарті. Тим більше все це відбувається в умовах інформаційної надлишковості, яка тисне на суб'єкта у виборі між користуванням компілятивним поняттям та науковим. Тому мішане існування в комунікативному просторі різних типів понять сприяє збільшенню суб'єктивно нових відкриттів персонами та групами. Розвиваючись у певних наукових традиціях і підходах, такі суб'єктивні перевідкриття позначають тенденцію відносної неоднорідності та автономності знання, особливо гуманітарного.

Уведення в груп-рефлексивному підході принципу ампліфікації [18, 121] привело до подальшого подрібнення одиниць смислоутворення, які виникають не тільки на рівні висловлювань, чи понять (об'єктивних уявлень), а й на рівні таких окремих функцій, як "настановлення" чи "феноменологізації" тощо, які можуть співіснувати в одному висловлюванні.

Наведемо приклад висловлювання (№ 40) одного із випробуваних (З.), вилученого із реального протоколу (K88S1) розв'язання малої творчої задачі "Час" [17] (див. табл. 1). В одному висловлюванні представлені всі сфери (змістова, смислова та ресурсна (міжсуб'єктна)), а також усі рівні цілісності (окрім 0), і обидві тенденції (актуалізації і реалізації думки).

Табл. 1
Висловлювання № 40 протоколу K88S1 випробуваного З.

Функція	Рівень цілісності	Компонент	Сфера	План активності	Висловлення
Установка	2	і	Смислова	І	ну, то есть
Засіб	4	з	Змістова	І	Интервал
Оцінка	3	і	Смислова	І	вроде <получается>
Модель	4	з	Змістова	І	<интервал вроде> меньше, чем секунда, получается,
Перепитування	2	Вз	Ресурсна	Г	да?

Наведене демонструє, що перебіг думки у зрізі одного висловлювання в проблемній ситуації може здійснюватися: в різних напрямках (компоненти), на різних рівнях проникнення в проблемну ситуацію (відображувальному-вичленувальному, відображувальному-усвідомлюючому (розуміючому) та відображувальному-перетворюючому), при цьому в одних напрямках як її (думки) актуалізація, в інших – як її реалізація.

Звичайно, емпірія, яка розглядалася семіотикою, не містила таких одиниць аналізу, які були доступні для психології рефлексії, і пропозиції останньої щодо рефлексивного механізму тільки тому і стали можливі, що реальність взаємодії фактичних або уявних суб'єктів перейшла з рівня теоретичної абстракції на рівень фактажу. І саме цей фактаж може показати, як, не дивлячись на те, що висловлювання партнерів переплітаються, є

незавершеними, багатозначними, утворений смисл може стати надбанням, досягненням принаймні одного партнера. У випадках, коли висловлювання різних учасників співіснують в одному просторі та часі, у якості побічного продукту починають виступати не тільки ідеї, (засоби, уявлення, схеми), а й смислові чи ресурсні регулятиви (табл. 2).

Табл. 2
Висловлювання № 204-206 протоколу K88S1

Функція	Рівень цілісності	Компонент	План активності	№ Висловлювання	Випробуваний	Висловлення
фіксація	2	i	Г	204	к.	Так.
установка	2	i	І			Вот, вот, вот
пред'явлення	3	Вр	І			и потому я говорю тебе
Оцінка	3	i	І			не хватает
уявлення	2	з	І			одного удара.
пред'явлення	3	Вр	І			Здесь
Оцінка	3	i	І			ответ может быть
уявлення	2	з	Г			< ответ > один такой..
установка	2	i	Г	205	з.	О ..
Оцінка	3	i	І			не <удара не хватает.>
уявлення	2	з	І			< не > удара, а какой-то паузы
						не хватает.
				206	к.	Ну да, ну да, или как раз той паузы, на которую нужно... А как ты ее считаешь?

В цьому прикладі ми бачимо наступне. По-перше, спостерігаємо наслідування оціночної функції як такого елемента спільності, який несе додатковий смисл у сприйнятті уявлень, якими обмінюються партнери. По-друге – подача партнером К. думки, зануреної у контекст міжперсональності, дозволяє партнеру З., не загубивши думки приєднавшись в ній до оціночного "не вистачає", висловити по суті альтернативу, а партнеру К. – приєднатися до альтернативи як до продовження.

Наведені приклади ілюструють реальність "мікроструктури смислу" з локалізацією, що не є тотожною поняттю, судженню, тексту. Цей смисл ґрунтується на взаємній опорі учасників на реальні продукти спільної дії, які, проте, часто не є предметом розгляду не тільки самих учасників, а й дослідників. Зазначимо, що реконструкція думки на основі особливого тексту

– протоколу продуктів (мови, міміки тощо) завдяки методу КФПЗСА забезпечує доступ до цієї "мікроструктури смислу" не тільки дослідникові, а й самим продуцентам. На сьогодні є можливість контролювано зафіксувати цей доступ завдяки використанню дослідниками процедур рефлексивного тренінг-практикуму.

Тому суб'єктивно нові відкриття ґрунтуються на спорідненості проблемних ситуацій, які потребують розв'язання. Тобто, на їх інтенціональності та на інтенціональності дискурсу. Дискурс, будучи продуктом співіснування понять різного роду ("поняття-кучі", "поняття-комплекси", наукові поняття) та позапонятійних утворень, містить підказки для одного з його учасників (творців) для *суб'єктивного відкриття значення слова як поняття*, при цьому самовідкриття не потребує співвіднесеності, тому що воно самодостатнє і самоочевидне для одного чи кількох учасників.

Розглядаючи мовлення як генетичний та онтогенетичний опосередковувач мислення, Л. С. Виготський [6] вказував на різновекторну спрямованість цих процесів, важливою складовою яких є перетворення уявлень в об'єктивізовані уявлення – поняття. Різні типи понять містять різну міру об'єктивації, тому джерелом нових понять є як попередні поняття, так і їх дефіцит, який змушує мислителя проявити (синтезувати) в словах сполуку властивостей. І джерелом властивостей, які обробляються, виступає не тільки ресурс мовлення, а й ресурс оточення: хто, для чого, коли, що висловлює – все це несе орієнтири як для персональних, соціальних, так і для предметних розвідок.

Отже, з одного боку дискурс – це мислення в своєму розгорнутому стані (в словах, позах, смайлах тощо), де умовою здійснення є комунікативна ситуація, з іншого – це відбиток (іноді процесуальний відбиток), придатний для відродження і наступного акту мислення, і комунікації. При цьому питання "Чиє мислення? Мислення в якій проблемній ситуації – такій, що потребує від всіх учасників тільки репродуктивної реалізації чи тільки продуктивної?), породжує широке поле можливостей для проникнення в

психологію його носія – суб'єкта. В той же час для одного чи кількох учасників самодостатність і самоочевидність понять "їхнього середовища" крім функції економії мислення (в значенні співвіднесеності) містить у собі і загрози, пов'язані з їх (учасників) відкритістю до зовнішніх впливів. Зокрема цим можна пояснити успіхи комерційної та політичної реклами та розповсюдження деструктивних культур.

У зв'язку з цим необхідно наголосити на двох важливих аспектах такого мислення (ми свідомо розширюємо когнітивну складову дискурсу). Перший з них – універсальність в сенсі придатність як для кооперації, так і для конкуренції. При порушенні балансу між ними відбувається диференціація мови, аж до розрізнення мовою свій-чужий [21]. Другий аспект – "м'якість" інстанції авторства, яка проявляється дуже часто не за один акт як в сенсі утвердження, так і в сенсі самозародження. Тому смисл іноді виявляється цілою історією практики [3].

Утворюючи низку проблематизацій, Дж. Поттер, та М. Уезерел [3] спрямовують соціальну психологію за межі традиційних тем настановлень та поведінки. Кваліфікація сталості інстанції "я" як допущення теорій особистості допомагає звернути увагу на практику породження смислу як на реальність протяжну, а процеси ідентифікації як на відтворювані з різними належностями.

Акцентування уваги на статусі допущення про "я" як центру досвіду особистості підсилює значення узгоджувальних процесів, які, відповідно, послабляють конструкти властивостей особистості, натомість виводять на передній край конструкти "тип суспільства", "соціальна історія", визначення дискурсом ступеня "дозволеної свободи" та підкорення.

У цілому, утримуючи ідею, позицію "конструювання", згадані автори наголошують, що певні практики конструювання суб'єкта живуть тому, що вони виконують важливі соціальні функції або сприяють відтворенню певного типу суспільства.

Отже, у фокусі нашої уваги були аспекти мислення, менші за масштабом, ніж поняття (функція), та більші, ніж текст (практика). При утриманні логіки розмежування між "мисленням-суджень" та "мисленням-понять" [6] до дискурсивного мислення включаються "алогічні" [18, 120] складові, що повністю відповідатиме обсягу функціонування поняття в соціально-психологічному розрізі. Розгляд "збагаченого" відбиття (рефлексивного процесу) як закономірності відхилення міркування в проблемній ситуації від предметного рівня в напрямку смислового та ресурсного (міжсуб'єктного), і повернення до нього після знаходження у відхиленні пошукуваного, або розвантаження чуттєвої тканини" [18], або саморегуляції (в тому числі і групової), або необхідної координації, вказують на значення "алогічного" в міркуванні. Таке ж місце "алогічного" ми знаходимо і в практиці.

Важливо наголосити на близькості підходів до походження та відтворення понять у аспекті їх функціональності у Л. С. Виготського та в психології рефлексії, зумовленій тим, що їх експерименти ґрунтуються на традиції розв'язання задач. Наявність в методиці подвійної стимуляції вбудованої (не явної) задачі, з одного боку, забезпечує прорив психологічної науки в дослідженні походження понять, з іншого – вимагає локалізувати висновки в межах моделі "мислення як рішення". Психологія рефлексії в межах моделі "рішення" висуває положення про важливість непонятійних складових мислення, а напрям груп-рефлексії – про співіснування у дорослих різних типів понять.

Співіснування різних типів понять в одному дискурсивному середовищі не тільки зберігає потенцію стихійного переростання суб'єктивно нових відкриттів в об'єктивно нові, але й становить якісну передумову для рефлексивного управління.

Рефлексивні процедури, відтворюючи рефлексивний процес у контрольованих умовах, містять різні прийоми. Ці прийоми компресують час в проблемній ситуації для створення умов суб'єктивного перевідкриття

понять, необхідних для розв'язання проблемної ситуації, сприяють співвіднесенню їх обсягу. Тому рефлексивні процедури конструюють новий стиль дискурсу – процедурний. Його авторами виступають лідери їх започаткування – замовники (як носії задуму опанування новим знанням, новим досвідом через отримання допомоги), виконавці (як носії компетенції забезпечення процедур) та учасники подій (як носії вхідних знань, їх дефіциту, бажання подолати предметні обмеження та психологічний дискомфорт). Призначення процедурного стилю дискурсу – забезпечити як управління спільним рефлексивним процесом, так і причетність учасників до творіння способу та споживання плодів. Отже, процедурний дискурс виступає і компенсацією відсутнього витратного наукового дискурсу, і сходинкою до нього.

Рефлексивні процедури як знаряддя рефлексивного управління завдяки своїй "збагачувальній" функції в практичній площині компенсують слабкість середовища та носіїв теоретичного мислення, в теоретичній – просувають дослідження з моделюючого рівня "задач" до моделюючого рівня "впровадження-дослідження" [18], тобто в проблемній ситуації життєвого рівня.

Завдяки рефлексивним процедурам науковий стандарт понять може бути відтворений для розв'язання проблем у середовищі, яке не несе витрат на обслуговування цього стандарту.

Самі ж рефлексивні процедури як у зовні розгорнуті елементи структури рефлексування, застосовані і для допомоги, і як контур дослідження-впровадження [18], виступають наочним прикладом залежності обсягу відбиття від занурення групи в різноманітну діяльність, яку ці процедури розпочинають та спрямовують.

Тому і на прикладі рефлексивного процесу модельного рівня (розв'язання задач), і на прикладі процедур у рефлексивному тренінг-практикумі ми бачимо, що рефлексія в вузькому, спеціалізованому значенні є діяльністю у взаємодії, де баланс між сукупною кількістю дій та відбиттів

зміщено у бік рефлексії, яка осягає і внутішньособистісний простір, і міжперсональні інтеракції, і предметні просування, і надбудовування різних предметів однієї події, які щойно перебували в суб'єктивному просторі.

Ідея Я. О. Пономарьва про побічний продукт, операціалізована в функціях і параметрах дискурсу – структурних і концептуальних утвореннях, менших за масштабом, ніж поняття, надає нового звучання іншій ідеї – "рефлексивної петлі". Відхилення рефлексивного процесу від предмету з подальшим концентруванням на інтелектуальних, особистісних смислах чи міжперсональній орієнтації, подальшій кординації та повернення до предмету є способом розширювання відбиття. В одних випадках (як було покзано вище на прикладі наслідування оцінки) траекторія відхилення та повернення (петля) стає у нагоді кільком учасникам, в інших – становить перешкоду, а значить, стає додатковим джерелом проблемної ситуації.

Рефлексивний інтенціонал дискурсу – поняття, яке ставить під контроль зворотні суб'єктивні впливи на предмет актуального характеру. Воно покликане розрізняти суб'єктивні світи і їх центри навіть тоді, коли ці центри знаходяться в нестабільному стані, і навіть в умовах відносної нестабільності суб'єкта, який перебуває у розвитку. Образно кажучи: рефлексивний інтенціонал дискурсу утримує предметну спрямованість відбиття при наявності "рефлексивних петель" продуктів взаємодії.

Повертаючись до предмету, відбиття потребує оформлення нових проявлених властивостей на понятійному рівні. У випадку, коли практична розвідка підштовхує пошуковувача до осягнення існуючого поняття на новому рівні, відбувається перехід від суб'єктивно нового відкриття до вичерпування обсягу існуючого поняття на новому рівні. Коли ця ж розвідка супроводжується відстеженням обсягу поняття, яким його визначили попередники, та його нових властивостей, відбувається оформлення нового розуміння старого поняття чи обґрунтування розвитку концептуального простору новим.

Що ж до самої науки, то для подолання проблеми змішаності понять в її межах існує (в рольовому сенсі) зовнішня інстанція – методологія науки. При цьому різні принципи – наприклад, парадигми (підпорядкування знань) та культурадігми (співіснування знань [22]) – пропонують різні стратегії подолання змішування. Поняття культурадігми, запропоноване для гуманітарних галузей, проголошує співіснування різного, причому не через відсутність волі до впорядкування, а через усвідомлення неодномірності розвитку соціуму і, відповідно, науки. Оскільки в принципі культурадігми підпорядкування обмежується співіснуванням, обов'язком наукового напрямку стає визначення власних меж щодо інших напрямів. Сила проникнення в культуру нового знання визначає тенденцію упорядкування через подолання неоднорідності соціуму на іншому його рівні.

Розгляд дискурсу як думки, як сліду (відбитку), як ресурсу для здійснення думки в різних напрямках від імені різних суб'єктів відкриває його властивість як рефлексивного інтенціоналу.

Поняття дискурсу як стилю спонукає і соціального психолога, і соціальну психологію до осмислення та постановки завдання формування "власного стилю дискурсу". Осмислення, на наш погляд, могло б відбуватися у таких, наприклад, напрямках: "Відмінність педагогічного та наукового дискурсу та нормативи розмежування"; "Співіснування чи конкуренція дискурсів різних наукових напрямів у просторі спільної події"; "Необхідність чи можливість розмежування конституйованих дискурсом ролей соціального психолога: науковця, практика, технолога"; "Самовизначення, право, обов'язок науковця у справі представлення інституції в інформаційному просторі в межах певного стилю дискурсу".

Факт функціонуючого різноманіття поняття дискурсу в міждисциплінарному просторі ставить перед соціальною психологією завдання як інтеграції, так і інтервенції соціально-психологічного дискурсу в інші галузі. Попри неповну відповідність різноманітних досягнень дискурс-аналізу предмету соціальної психології її перспектива усвідомленої інтеграції

лежить як в стратегічних, так і тактичних цілях. З одного боку, крім вигід запозичень, усвідомленість завдання інтеграції зобов'язує до проведення розмежування та його утримання в межах предмету, з іншого – через спільний міждисциплінарний простір зберігає перспективи розвинених інтервенцій. Актуальність активної позиції соціальної психології лежить як у вчинках власного розвитку, так і усвідомленні загроз, що йдуть з міждисциплінарного простору у зв'язку з інституалізацією "наук масової комунікації" як "соціальної комунікації". Саме з причин "стихії перших наукових спроб" поняття дискурсу може зазнати нової загрози розмивання. З тих же причин активна лідерська позиція соціальної психології може підняти її статус до рівня теорії та методології наук соціальної комунікації.

Таким чином, у результаті теоретичного аналізу явних та імпліцитних зв'язків в міждисциплінарному просторі: психологія мовлення, мислення, психологія рефлексії – показано природу співіснування різних типів понять у дискурсі. Введено поняття рефлексивного інтенціонал дискурсу – утримання дискурсу співіснування різнорівневих суб'єктних позицій.

Рефлексивний інтенціонал – фундаментальна властивість дискурсу, що полягає у потенції створення різних смислів мовного елемента (знаку чи означення), похідних від різних суб'єктних світів та їх здатності виступати один для одного мета-рівнями. При цьому виходячи з існування різних (в залежності від особливостей дискурсивної практики) масштабів смислоутворення, акцентовано можливість створення (на основі процесуальності дискурсу) спеціальних рефлексивних процедур, спрямованих на розширення відбиття події різними суб'єктами, забезпечення наближення до наукового стандарту використовуваних у взаємодії понять.

З урахуванням цього означено перспективу розвитку соціально-психологічного дискурсу у власних межах та у межах міжгалузевого проникнення (взаємодії).

Література

1. David J. Chalmers. On Sense and Intension. // Philosophical Perspectives 16: Language and Mind. (J. Tomberlin, ed.). Blackwell, 2002, pp. 135-182.
2. Donna_Isadora Итак о дискуссе... <http://www.diary.ru/~donnaIsadora/p41812764.htm>
3. Potter, J. & Wetherell, M. Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour. London: Sage, 1987, pp. 216
4. Анищенко И. Г., Вагин В. Н., Понятие знака в науке и искусстве (<http://www.raai.org/about/persons/vagin/pages/znak.doc>)
5. Вильянуэва Э. Что такое психологические свойства? Метафизика психологии. – М. Идея-Пресс, 2006. – 256 с.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. – Издательство "Лабиринт", М., 1999. – 352 с.
7. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. М., 1972. – 423 с.
8. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – 331с.
9. Діскурс // Свободня русская энциклопедия "Традиция" /<http://traditio.ru/wiki/-Дискурс>
10. Интенциональность // Мир словарей / Психологическая энциклопедия /http://mirslovari.com/content_psy/INTENCIONALNOST-87.html
11. Интенциональность // Мир словарей / Психологическая энциклопедия http://mirslovari.com/content_psy/INTENCIONALNOST-24187.html
12. Интенциональность // Мир словарей / Социологический словарь /<http://slovarus.ru/?di=219580&PHPSESSID=mg19ihd6uf4ce05qno0amugtq7>
13. Интенциональность // Мир словарей / Философский словарь http://mirslovari.com/content_fil/INTENCIONALNOST-1368.html
14. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики// Психологический журнал. 2003. Т. 24. № 5. С. 45-57.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ "Академія", 1997. – с. 314-315
16. Минкин Л. М. Психомеханизмы перехода от слова к дискурсу // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. -Вип. 425. Романо-слов'янський дискурс. - Чернівці: Рута, 2008. - 150 с. С.2-5
17. Найденов М. И. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Дис. . . канд. психол. наук: 23. 01. 1990. – К., 1989. – 239 с.
18. Найдьонов М. І.Формування системи рефлексивного управління в організаціях. – К., Міленіум, 2008. – 484 с.
19. Найдьонова Л. А. Індивідуальний внесок в розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 22-23 лютого 2008 року / Збірник матеріалів конференції // За заг. Ред.. проф.. Ж.П.Вірної. – Луцьк: Волин. Нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2008. – с. 196-203
20. Орлов Г. А. Современная английская речь: Учебное пособие для вузов по спец. "Англ.яз. и лит-ра". - М.: Высшая школа, 1991. - 240 с.
21. Поршнев Б.Ф. Соціальна психологія і історія. – М.:Наука, 1979. – 232 с.
22. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. От психологии рефлексии к рефлексивной культураридигме в психологии // Рефлексия в науке и обучении. – Новосибирск, 1989. – С. 144–153
23. Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Психология рефлексии // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49
24. Филиппович А. В. Интенциональность // История философии. Энциклопедия. Составитель и главный научный редактор А. А. Грицанов Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2002 (<http://www.psylibukrweb.net/books/gritz01/index.html#i>)